

ტოპონიმთა სუფიქსური წარმოების რამდენიმე შემთხვევა კლარჯეთიდან

ფალავა მამია
ბარამიძე მათა

შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ბათუმი

DOI: <https://doi.org/10.52340/idw.2023.39>

აბსტრაქტი. გამოკვლევაში განვიხილავთ **-ის//ის(ი), -იშ, -ევ, -ხ, -ფხე//ფხ** სუფიქსებით ნაწარმოებ გეოგრაფიულ სახელებს ისტორიულ კლარჯეთში, რომლის გავრცელების ძირითადი არეალია ჭოროხის ხეობა; კლარჯეთის უმეტესი ნაწილი თურქეთის რესპუბლიკაში, ართვინის ილის (გუბერნიის) ბორჩხის, მურღულისა და არტანუჯის რაიონებშია, ნაწილი კიდევ – საქართველოში – მირვეთი, ქვემო მარადიდი და კირნათი (აჭარის არ, ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი).

თურქეთის კლარჯეთის ერთი ნაწილი მექართულეა, მეორე – მეთურქულე. თურქეთის კლარჯეთში ქართული ისმის ბორჩხისა და მურღულის რაიონებში.

კვლევაში გათვალისწინებულია მთლიანი კლარჯეთის (როგორც მეთურქულე, ისე მექართულე) მასალები.

ჩვენ მიერ ჩაწერილი და ისტორიულ თუ სხვა წყაროებში დადასტურებული გეოგრაფიული სახელების კვლევის შედეგად გამოიკვეთა შემდეგი:

– **-ის//ის(ი), -იშ, -ევ, -ხ, -ფხე//ფხ** სუფიქსებით ნაწარმოები სახელები ძველი ფენაა ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში;

– **-იშ** სუფიქსი კოლხური კვალია ჭოროხის ხეობაში;

– მნიშვნელოვანია, რომ კლარჯეთის ტოპონიმიაში გამოჩნდა **-ფხე//ფხ** სუფიქსი, რომელიც დასავლურ ქართულ ენობრივ სივრცეში აწარმოებს ქალის წარმომავლობას (უფრო - ოჯახურ კუთვნილებას) და არა გვარს.

– კლარჯეთის ტოპონიმიაში **-ევ** სუფიქსიანი წარმოება საგრძნობლად აფართოებს „ევ კილოს“ გავრცელების არეალს;

– **-ევ** სუფიქსი **-ებ** (ასევე კოლხური **-ეფ**) სუფიქსის ბადალია. ისინი სხვადასხვა დიალექტურ წრეს უნდა მიეკუთვნებოდნენ.

განხილული გეოგრაფიული სახელები გვიჩვენებს, რომ კლარჯეთის ტოპონიმის უდიდესი ნაწილი ქართულია, რაც უტყუარი დასტურია იმისა, რომ კლარჯეთი ისტორიული ქართული მიწაა, ხოლო კლარჯეები მისი აბორიგენი მოსახლეობა. სხვა კულტურათა ნაკვალევი კლარჯეთის მიწაზე კლარჯეთს სხვა ხალხთან თანაცხოვრების ასახვაა და არა კლარჯეთს მიწის სხვა ხალხის კუთვნილების. კლარჯეთის ტოპონიმის შეკრება და ანალიზი მნიშვნელოვანია ლინგვისტიკის, ისტორიული გეოგრაფიის, კულტურათა დიალოგის და სხვა თვალსაზრისით.

საკვანძო სიტყვები: ტოპონიმია, სუფიქსი, კვალი, კულტურათა დიალოგი

კლარჯეთის ტოპონიმიაში ჭარბობს გეოგრაფიულ სახელთა სუფიქსური წარმოება. კლარჯეთის გავრცელების ძირითადი არეალია ჭოროხის ხეობა; კლარჯეთის უმეტესი ნაწილი თურქეთის რესპუბლიკაში, ართვინის ილის (გუბერნიის) ბორჩხის, მურღულისა

და არტანუჯის რაიონებშია, ნაწილი კიდეც – საქართველოში – მირვეთი, ქვემო მარადილი და კირნათი (აჭარის არ, ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი).

თურქეთის კლარჯეთის ერთი ნაწილი მექართულეა, მეორე – მეთურქულე. თურქეთის კლარჯეთში ქართული ისმის ბორჩხისა და მურღულის რაიონებში.

ორ ათეულზე მეტი სუფიქსით უწარმოებიათ კლარჯებს ადგილის სახელები. ქვემოთ ვისაუბრებთ ტოპონიმთა ერთ ჯგუფზე, რომლებიც, ჩანს, ძველი ფენაა ჭოროხის ხეობის გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში, ზოგადად, და კლარჯეთის ტოპონიმიაში კერძოდ. მხედველობაში გვაქვს -ის||-ის(ი), -იმ, -ევ, -ხ, -ფხე||-ფხ სუფიქსებით ნაწარმოები მიკრო თუ მაკრო ტოპონიმები. ბარემ აღვნიშნავთ, რომ დასახელებული სუფიქსებით ნაწარმოები სახელები უმეტესად ანთროპოტოპონიმებია.

1. საქართველოს ტოპონიმიაში ხშირია -ის||-ის(ი) (ხმოვანფუძიან სახელებთან -ს) სუფიქსით ნაწარმოები ნაგენეტივარი სახელები. ანალოგიური წარმოების გეოგრაფიული სახელები გვხვდება კლარჯეთშიც:

თარხან-ის (ანჭკორა), **კუდელ-ის** (ანჭკორა.), **ჯუხურ-ის**ა (სხალთეთრი), **სანათ-ის**ი (მარმაწმინდა), **სანათ-ის**ი (დევსქელი).

ურტამე-ს||ურტამე-სი (სახრე. შდრ. **უსტამისი** - შავშეთი), **ანდონუ-ს**ი (<*ანტონისი. ენი რაბათი), **მოლას** (<*მოლასი. ხატილა), **მოლაზ** (<*მოლასი?), **ლალან-ს**ი (<*ლალანისი. გორომეთი).

-ის სუფიქსით ნაწარმოები რამდენიმე გეოგრაფიული სახელი დატანილია „ხუთვერსიან რუკაზეც“: Маманелиси - **მამანელ-ის**ი (ართვინი), Чиркись - **ჩირკ-ის**ი (ართვინი).

-ის სუფიქსია სახეცვლილი შემდეგ ტოპონიმებშიც: Магласа - **მალლასა** (<*მალლ-ისა. მთ. ართვინი), Сулесь В. - **ხ. სულე-ს**ი (<*სულისი), Сулесь Н. - ქვ. სულესი, Уртамеса - **ურტამე-ს**ა (<*ურტამესი. ართვინი).

-ის სუფიქსი აღდგება საგეოგრაფიო სახელში Ортизь - **ორტიზი** (<*ორთიზი<*ორთისი).

„ხუთვერსიან რუკაზე“ ერთი გადარუსულელებული ფორმაა - Хинзарский (შდრ.: **ხინზარის**<**ხინძარის**. საგუმ. ართვინი).

-ის(ა), -ის(ი) სუფიქსით ნაწარმოები გეოგრაფიული სახელები მიჩნეულია საზღვრულდაკარგულ მსაზღვრელად (იხ. შანიძე, 1973:115; 119; 1958:20-21; ზურაბიშვილი, 1961: 150-151; ჯორბენაძე, კობაიძე, ბერიძე, 1988:241. შნშ. 2,ბ).

მცირე შენიშვნა:

თარხან-ისი - თარხანი ადამიანის საკუთარი სახელია (დაცულია გვარში **თარხნიშვილი**...).

თარხანისი თარხანის კუთვნილებას აღნიშნავს.

ჯუხურ-ისი - **ჯუხური** წარმომავლობის სახელი ჩანს: **ჯუხ-ური** (შდრ. ჯუხიდან).

ჯუხურისი ჯუხიდან მოსულის კუთვნილებაა.

ანდონუსი ცუდად ჩაწერილი **ანტონუს**ი<*ანტონ-ისა. **ანტონი** ცნობილი სახელია.

მოლა-სი - **მოლას** კუთვნილია. **მოლა** (არ. Molla – მთავარი მოსამართლე, მედრესეს მოსწავლე, განათლებული პირივნება), ისლამის მსახური, მასწავლებელი.

სანათ-ისი - სანათა ანთროპონიმია.

ლალან-სი<*ლალან-ისი. მოცემულ ფორმაში **ნ** მრავლობითობის სუფიქსია, შდრ.: **ლალანი**. საკუთარი სახელია **ლალა**, **ლალია**. შდრ.: გვარები **ლალაშვილი**, **ლალიაშვილი**.

ლალან-სი **ლალას** ოჯახის კუთვნილია.

მამანელ-ისი - **მამანელი** წარმომავლობის სახელია, სხვაგვარად, **მამანელი** პიროვნებაა, რომლის კუთვნილებასაც აღნიშნავს **მამანელისი**.

ჩირკ-ის'ი - ჩირკ' სახელური ფუძეა. ჩირკა, ჩირიკა კნინობითი ფორმაა საკუთარი სახელისა ჩირა. დაცულია გვარებში ჩირამე, ჩირიკაშვილი (იხ. მაისურაძე, 1990:200).

ჩირკ-ის'ი ჩირკას, ჩირიკას კუთვნილია.

მაღლასა//მაღლისა - მაღალა' მამაკაცის სახელია, შენახულია გვარში **მაღალაშვილი**.

მაღლასა//მაღლისა - მაღალა'ს კუთვნილი მიწაა.

სულე-ს'ი - სულე/სულა საკუთარი სახელია. დასტურდება ისტორიულ წყაროებში: სულა კალმახელი (ქ.ცხ.IV, 147,27).

სულესი/სულისი სულას კუთვნილია.

უსტამე-ს'ა - იქნებ ცუდად ჩაწერილი **უსტამესაა** (შდრ.: უსტამისი, სოფელი შავშეთში). **უსტამ'**ი მამაკაცის სახელი ჩანს, გვხვდება „ევსტათი მცხეთელის ცხოვრებაში“: „უსტამ, ციხისთავმან მცხეთისამან...“ (ევსტათი მცხეთელი, 1981:28).

უსტამისი უსტამის კუთვნილი მიწაა.

ორტიზი<*ორთისი<ორთა-ის'ი - **ორის** კუთვნილი? **ორთისი** ლ:რ მონაცვლეობით გვამღვეს **ოლთის'ს**.

ხუნზარის<*ხინძარის დანაწევრდება: **ხინძ-არ-ის'** - **ხინძარ'**ი წარმომავლობის სახელია - **არ** სუფიქსით ნაწარმოები.

ხინძარისი ხინძელის საკუთრებაა.

მოყვანილი მსჯელობიდან ერთი დასკვნის გაკეთება შეიძლება: 'ის(ა), 'ის(ი) სუფიქსიანი გეოგრაფიული სახელები ვისიმე კუთვნილებას აღნიშნავს.

2. კლარჯეთის ორიოდე ტოპონიმში გამოიყოფა **-იმ** სუფიქსი: **ქერტა-ში** (<*ქერტა'იმ'ი), **ვალა-ში** (<*ვალა'იმ'ი).

აღვნიშნავთ, რომ ქართულ ენათმეცნიერებაში საინტერესო დაკვირვებებია **-იმ||-შ** სუფიქსიანი ტოპონიმების შესახებ. კერძოდ:

„-იმ||-შ სუფიქსიანი გეოგრაფიული სახელები ისეთივე წარმოშობისაა, როგორც 'ის სუფიქსიანი გეოგრაფიული სახელები: **თბილისი, ურბნისი...**“ (ქალდანი, 1963:67. შდრ.: ქირია, ეზუგბაია, მემიშიში, ჩუხუა, 2015:195-196).

ლექსუმის ტოპონიმიაში **-იმ||-შ** ფორმანტიან სახელებს ზანურ ფენად მიიჩნევენ ივ. ჯავახიშვილი (ჯავახიშვილი, 1951:421) და გ. ჩიტაია (ჩიტაია, 1944:267). ამავე აზრს ავითარებენ მ. ჩიქოვანი (ჩიქოვანი, 1949:238) და მ. ალავიძე (ალავიძე, 1958:153). განსხვავებული შეხედულება აქვს მ. ქალდანს. მისი აზრით, **-იმ||-შ** სუფიქსიანი გეოგრაფიული სახელების შემოქმედად ლექსუმში არის არა ზანური, არამედ სვანური მოსახლეობა (ქალდანი, 1963:69).

ჩანს, **-იმ||-შ** სუფიქსი საერთოა კოლხური და სვანური ენებისათვის. სხვადასხვა რაოდენობით, მაგრამ მაინც, აღნიშნული სუფიქსით ნაწარმოები გეოგრაფიული სახელები გვხვდება როგორც სვანურ, ისე კოლხურ ენობრივ სივრცეში (ფაღავა, თანდილავა, 2014:123).

აღვნიშნავთ, რომ **-იმ||-შ** სუფიქსიანი ტოპონიმები გვხვდება ორთაბათუმის თემშიც: **ბაკიში, კიბეში, მოთქარიში...**

შავიზღვისპირა ზოლში და ჭოროხის ხეობაში ლაზური ფენა ბუნებრივია: **-იმ||-შ** სუფიქსიანი ტოპონიმები ისტორიულ კლარჯეთში ზანური მოსახლეობის ნაკვალევია.

3. კლარჯეთის ტოპონიმიაში **-ევ** სუფიქსით ნაწარმოები ორ ათეულზე მეტი ტოპონიმი დასტურდება:

კუტალ-ევ' (დოლიყანა), **შოქონ-ევ'**, **პანტ-ევ'** (კარსნია), **აზატ-ევ'** (ხოდი), **ჩახთათ-ევ'** (ჯმერკი), **ჩუხურ-ევ'** (სინკოთი), **შართ-ევ'** (ხატილა), **ბერძნ-ევ'** (||ბერძნ-ეთ'ი. მარადიდი), **ჯირეკ-ევ'** (ზ. ქლასკური), **ზოსლ-ევ'**, **კასრ-ევ'**||**კასრ-ეთ'** (მარმაწმინდა), **გოდრ-ევ-ეთ'**, **გოგონ-ევ'** (დოლისყანა), **ფარტნ-ევ'** (კარჩხალა), **ისკ-ევ'** ||**ისკ-ებ'** (მურღული), **მარილ-ევ'**

(გველი. ცეცხლაძე, 2004:160).

-ევ სუფიქსის ფონეტიკური სახესხვაობაა -ავ მემედ ალი ქესკინის ჩაწერილ შემდეგ გეოგრაფიულ სახელებში: **თეთრ-ავ** (<*თეთრ-ევ>), **გორგილ-ავ** (<*გორგილ-ევ>).

რამდენიმე -ევ სუფიქსიანი ტოპონიმი დაუტანიათ „კავკასიის ხუთვერსიან რუკაზე“: **Кокева - კოკ-ევ-ა** (<*კოკე-ევ-ა. შდრ. Коке - კოკე - მეზრე. მთ. ართვინი), **Кохл-ев-иль - კოხლ-ევ-ილ** (დაილა, ართვინი), **Шартевь - შარტ-ევ** (მზრ. ართვინი).

აქვე აღვნიშნავთ, რომ -ევ სუფიქსიანი ერთი ტოპონიმი დადასტურდა ტაოში - **ზადკარ-ევ** (<*ზედკარ-ევ>) და რამდენიმე კიდევ მაჭახელსა და შავშეთში: **ჯარყვალ-ევ** (ქვ. ჩხუტუნეთი. ცეცხლაძე, 2004:152), **ბორცხ-ევ** (ცეცხლაძე, 2004:168).

ქედქედში დასტურდება ტოპონიმი **მეგრელავი**. იგი მიღებული ჩანს ფორმისაგან **მეგრელ-ევ** || **მეგრელ-ებ** (ცეცხლაძე, 2004:151).

დასახელებულს დაემატება შავშეთში ადრე დადასტურებული კიდევ რამდენიმე -ევ სუფიქსიანი ტოპონიმი.

ესაა სულ -ევ სუფიქსიანი ტოპონიმები ჭოროხის ხეობაში ჯერ-ჯერობით რომ დავადასტურეთ. მომავალში შეიძლება მათი რაოდენობა გაიზარდოს, განსაკუთრებით ტაოს ხარჯზე.

მოყვანილ მასალაში საყურადღებოა ერთი გარემოება:

ა. დასტურდება პარალელური ფორმები: **ბერძნევი**||**ბერძნეთი**, **კასრევი**||**კასრეთი**, **ისკევი**||**ისკები**. პარალელური ფორმები კარგად მიუთითებს -ევ, -ეთ და -ებ სუფიქსთა მნიშვნელობაზე.

ბ. ტოპონიმში **გოდრევეთი** დადასტურდა ორმაგი წარმოება: **გოდრ-ევ-ეთ**: ორი, ერთი და იმავე მნიშვნელობის აფიქსის გამოყენება სახელის ერთ ფორმაში ერთ-ერთის (მოცემულ შემთხვევაში ალბათ -ევ სუფიქსის) ფუნქციის დავიწყებით (დაბნელებით) უნდა აიხსნას.

გ. დაბოლოს, ჭოროხის ხეობაში გამოვლენილი -ევ სუფიქსიანი ტოპონიმები აფართოებს „-ევ კილოს“ გავრცელების არეალს.

საკითხის მეტ-ნაკლები სისრულისათვის გადავხედოთ წინარე ისტორიას:

ავ. შანიძე ერთგან წერს: „ტოპონიმებში მრავლობითობის სუფიქსებს (-ნ, თ(ა), -ებ) უნდა მიემატოს კიდევ -ევ, რომელიც გვხვდება ტოპონიმიკაში, როგორც სურამის ქედის აღმოსავლეთით, ისე მის დასავლეთით, განსაკუთრებით ხშირად კი ყვირილისა და ძირულის ხეობებში, რამდენადმე აგრეთვე რიონის სათავეებში, ე.ი. ქართლში, იმერეთსა და რაჭაში. ასეთი სახელების გავრცელების არე აღმოსავლეთით ივრის ხეობამდე უწევს“ (შანიძე, II, 1981:440. ნაშრომი დაწერილია 1941 წელს, მოხსენდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების I სესიას 1941 წლის 28 თებერვალს). მკვლევარი მოიყვანს მის ხელთ არსებულ მასალას:

არაგვსა და ქსანს შორის გვაქვს: **ბეგლევი**, **ალევი**, **ქვევის ჯვარი**. აქედან დასავლეთით: **არცევი**, **ორტევი**, **ღვლევი**, **ბობნევი**, **იკვნევი**, **ატრევი**. ფრონეზე გვაქვს სოფლები: **ავნევი**, **ფრინევი**, **კნოლევი**, **ავლევი**, **ფლევი**, **უწლევი**.

სურამის ქედის გადაღმა, ძირულის ხეობაში: **ხუნევი**, **ბჟინევი**, **ვაშლევი**, **კვესრევი**. ყვირილის ხეობაში: **პერევი**, **ღვიმევი**, **ვაჭევი**, **ბელევი**, **ქოლევი**, **დურევი**, **ეხვევი**, **მეჯევი**||**მერჯევი**, **ბჟინევი**, **მერევი**, **ბოსლევი**.

რაჭაში გვხვდება სოფლები: **ღრუშევი**, **ბეგლევი**, **ონჭევი**, **ჭიბრევი**, **ბეთლევი**, **ველევი**, **ხოტევი**.

ქუთაისის ახლოს მდებარეობს - **ჭოლევი**.

ახალციხის რაიონში - **წობტევი**.

ამათ გარდა გვხვდება კიდევ: **ღვევი** (მანგლისში), **თიჭრევი** (დადასტურებულია საქ. სიძე. II, 180), **დისევი** (დადასტურებულია ქრონ. II, 197) (იხ. შანიძე, II, 1981:440-441).

ესაა სულ ის მასალა, რომლის ანალიზით მკვლევარი ცდილობს დაადგინოს -**ევ** სუფიქსის გავრცელების არეალი. მოვუსმინოთ მკვლევარს: „-**ევ** სუფიქსის გავრცელების ძირითად არედ შეგვიძლია ჩავთვალოთ ტერიტორია არაგვიდან რიონის შუა წელამდე. ეს ის ტერიტორიაა, რომელიც ძველისძველად სამი ენის ფარგალში იყო მოქცეული: ქართულის, ლაზურისა და სვანურის. ამ კუთხის მოსახლეობის ენას, -**ევ** სუფიქსის გარდა, ბევრი რამ ჰქონდა თავისებური, რომელიც მას გამოჰყოფდა როგორც ქართულისაგან, ისე ზანურისა და სვანურისაგან...“ (შანიძე, II, 1981: 443). გარკვეული მოსაზრებით „-**ევ** „კილო“ ახლოს უნდა მდგარიყო ზანურთან“. -**ევ** კილოს თუ ენის მატარებლებს „პირობით შეგვიძლია მარგველები ვუწოდოთ, ხოლო თვით კილოს - მარგული“ (შანიძე, II, 1981:443).

მნიშვნელოვანი და საინტერესო დაკვირვებაა. თუმცა შემდგომმა კვლევებმა გამოავლინა ახალი მასალები, რამაც გარკვეულად შეცვალა აკ. შანიძისეული დებულება „-**ევ** კილოს“ გავრცელების არეალის შესახებ. ჯერ კიდევ ნიკო მარმა შავშეთში, უბეში, დადასტურა ტოპონიმი **დევაძევი** (მარი, 2012:97), რომლის რამდენიმე ვარიანტი გვხვდება: **დევაძევი// დევაძევი //დევაძე** (იხ. ფაღავა, 2012:16-17, სქ. 2). ჩანს, როდესაც ხსენებულ შრომას წერდა, აკ. შანიძემ არ გაითვალისწინა ნ. მარის „დღიურები“.

აქვე დავამატებთ, რომ შავშეთშივე დასტურდება **ხოხლევი**, სოფელი იმერხევში, რომელშიც ასევე გამოიყოფა -**ევ** სუფიქსი.

-**ევ** სუფიქსი გამოიყოფა შავშეთის კიდევ რამდენიმე გეოგრაფიულ სახელში: **გალიმურ-ევ** (ჯვარისხევი), **შამორ-ევ** (აგარა), **ზაზალ-ევ** (უბე), **გოდგ-ევ** (ართვინლი) (იხ. ფაღავა, ცინცაძე, ბარამიძე, 2022:234-235).

შევნიშნავთ, რომ ნ. ცეცხლაძე, მსჯელობს რა **კოთხევეზე** აღნიშნავს: „**კოთხო** იმერხეულ მეტყველებაში პატარა, ოთხკუთხა ფორმის [ყუთის] აღმნიშვნელი სახელია. ამ შემთხვევაში მას დართული აქვს საგნის მრავლობითის საწარმოებელი სუფიქსი -**ევ**. **კოთხო-ებ** > **კოთხ-ევ**“ (ცეცხლაძე, 2004:245). თუმცა იქვე უშვებს მეორე შესაძლებლობასაც, რომ შეიძლება „ტოპონიმის ფუძე იყოს არა კოთხო, არამედ **რკოთხევი**: **რკო**>**რკოთი**>**რკო**>**თ(ი)ხევი**“ (ცეცხლაძე, 2004:245). მოყვანილ ამონარიდში ცოტა უცნაური გარდაქმნებია ნაჩვენები, მაგრამ მისაღებია, რომ **კოთხევი**<[**რ**]კოთხევი>საგან. სამხრულ მეტყველებაში **რკო**-ში იკარგება თავკიდური **რ**. [**რ**]კო კიდევ მუხის აღმნიშვნელი ფუძეა. ამდენად, **კოთხევი** იგივეა, რაც **მუხათხევი**.

გამომდინარე თქმულიდან, **კოთხევი** არ გამოგვადგება -**ევ** სუფიქსიანი ფუძის ნიმუშად.

ისტორიულ კლარჯეთში დადასტურდა ზემომოყვანილი 24 გეოგრაფიული სახელი, რომლებშიც ასევე გამოიყოფა -**ევ** სუფიქსი.

როგორც ვხედავთ, ერთი მხრივ გაიზარდა -**ევ** სუფიქსიან გეოგრაფიულ სახელთა რიცხვი, მეორე მხრივ, განივრცო -**ევ** სუფიქსის გავრცელების არეალი და საგრძნობლად გასცდა იგი არაგვსა და რიონს შორის ტერიტორიას.

მისაღებია აკ. შანიძის მოსაზრება, რომ -**ევ** მრავლობითობის აღმნიშვნელი სუფიქსი იყო და გვერდით ედგა იგი ქართულ -**ნ**, -**თ**, -**ებ** და მეგრულ -**ევ** სუფიქსებს (შანიძე, II, 1981: 441. შდრ. ზურაბიშვილი, 1961:149-150).

შეიძლება დავუშვათ:

ა. -**ევ** სუფიქსი -**ებ**ის ფონეტიკური ვარიანტია (ბ:ვ მონაცვლეობა დაშვებულია ქართული ენისათვის იხ. ფაღავა, 2003:197-199). მისი კანონზომიერი ფონეტიკური და ფუნქციური შესატყვისია კოლხური -**ევ**.

ბ. -ევ სუფიქსიანი მრავლობითი იმავე ასაკისაა, რამდენისაც -ებ სუფიქსიანი.

გ. -ევ მრავლობითობის სუფიქსი გარკვეული დიალექტური წრის კუთვნილებაა და არა ერთი რომელიმე დიალექტისა.

აქვე ჩნდება კიდევ ერთი კითხვა: რატომ შემოინახა -ევ სუფიქსი მხოლოდ ტოპონიმებმა (გეოგრაფიულმა სახელებმა) და არ შემოინახა იგი საზოგადო არსებითმა სახელებმა?

ჩვენი აზრით, -ევ და -ებ სუფიქსები (თუნდაც ერთი სუფიქსის ფონეტიკური ვარიანტები) პარალელურად იხმარებოდა დიალექტთა გარკვეულ ჯგუფებში. განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ენა უპირატესობას ანიჭებს -ებ სუფიქსს, -ევ მრავლობითის აღნიშვნის ფუნქციით თანდათან დავიწყებას ეძლევა, მის ადგილს ყველგან -ებ იჭერს, შეინახა იგი მხოლოდ უძველესი წარმოების ტოპონიმებმა. -ევ დარჩა დიალექტთა გარკვეულ ჯგუფში, მაგრამ უფუნქციოდ. უფუნქციო -ევ მიეკედლა ნა-პრეფიქსს და წინავითარების სახელი აწარმოვა. -ევ სუფიქსის თავდაპირველი ფუნქცია წინავითარების სახელების პარალელურ ფორმებში ჩანს: ნა-თანგ-ევ'ი (შდრ. ნათანგი), ნა-ჯვარ-ევ'ი (შდრ. ნა-ჯვარ'ი, მეორეს მხრივ: ჯვარები //ჯვარევი), ნაღვარევი (შდრ. ნა-ღვარ'ი, მეორეს მხრივ: ღარები//ღარევი), ნა-ბერწ-ევ'ი (შდრ. ნა-ბერწი)...

კიდევ ერთ გარემოებას მივაქცევთ ყურადღებას: წინავითარების სახელთა საწარმოებლად გვაქვს ნა-არ და ნა-ევ აფიქსებიანი წარმოება, „რომლებიც ერთია ფუნქციით, მაგრამ ერთ ფუძესთან შეიძლება ერთი წარმოება იყოს დამკვიდრებული, მეორესთან - მეორე: „ქმარ“ სიტყვისაგან ნა-ქმარ-ევ'ი ითქმის (და არა ნა-ქმარ-ალ'ი), მაგრამ ცოლისაგან - ნა-ცოლ-არ'ი...“ (შანიძე, 1973:133). დიალექტებში ნაცოლარის გვერდით ნა-ცოლ-ევ'იც გვხვდება. რატომ ნა-არ და ნა-ევ? ორივე აფიქსისათვის პრეფიქსი (ნა-) საერთოა, სუფიქსი კი - სხვადასხვა (-ევ, -არ). ცალკე აღებული -ევ და -არ სუფიქსები სახელებთან განსხვავებული ფუნქციის მატარებელნი არიან.

ქართულში გვხვდება წინავითარების სახელების პარალელური წარმოება: ნაზამთრი //ნაზამთრალი//ნაზამთრევი, ნასისხლი//ნასისხლარი //ნასისხლევი, ნაქალაქარი //ნაქალაქევი, ნაზაგარი//ნაზაგევი... (გოგოლაშვილი ..., 2011:235).

შეუძლებელია, ეს პარალელური ფორმები თავდაპირველად ერთი და იმავე ფუნქციის მატარებელი ყოფილიყო: ნაზაგარი - ადგილი, სადაც ერთი ბაგა იყო, ნაზაგევი - ადგილი სადაც მრავალი ბაგა იყო...

-ევ სუფიქსის ოდინდელი ფუნქცია იგრძნობა -ევ-ან სუფიქსიან სახელებშიც, როდესაც პარალელური ფორმები დასტურდება: ბოსლევანი //ბოსლევი...

მსგავს ფორმებში თითქოს ჩანს -ევ სუფიქსის უძველესი ფუნქცია - აღნიშნოს მრავლობითობა.

4. რამდენიმე გეოგრაფიულ სახელში შეიძლება გამოიყოს სხვადასხვა ხმოვნის თანხლებით -ხ სუფიქსი: კორ-ხ'ი|კორ-ობ'ი (შდრ. ჭოროხი), ჯიბ-უხ'ი, კონტ-ობ'ი (შდრ. აჭ. კორტოხი), ორჯ-ობ'ი (სოლნ. 11). ორჯობ'ში -ობ სუფიქსის გამოყოფას მხარს უჭერს პარალელური ფორმა - ორჯი. იგივე სუფიქსი შეიძლება დავინახოთ სახელებში მეს-ხ'ი (შდრ. მოს-ობ), კოლ-ხ, ჯავა-ხ, ასევე მაჭ-ახ-ელ, ჭორ-ობ, ჭ-ახ-ათ' (ქობულეთი), ჭიხ-ა-ურ (ხულო) ფუძეებში. მოყვანილ ყველა ტოპონიმში გამოვყოფთ -ხ, -ობ, -უხ, -ახ, 'იხ სუფიქსებს.

ერთგან გ. თოფურია აღნიშნავს, რომ „-ხ არის სუფიქსი, რომელიც სხვადასხვა წინამავალი ხმოვნით გავრცელებულია საქართველოსა და მთელი კავკასიის ტოპონიმიკაში (თოფურია, 1977:8; შდრ. მგელაძე, ფაღავა, 1998:124-144; ფაღავა, მგელაძე, 2005:14).

-ხ სუფიქსს გ. მელიქიშვილი დაუკავშირებს ჰი||ჰა აფიქსს, რომლითაც ნაწარმოებია ბევრი გეოგრაფიული სახელი ამიერკავკასიაში (მელიქიშვილი, 1999:50).

ხი, ახ, ოხ, იხ, უხ სუფიქსებს გამოყოფს ივ. ჯავახიშვილი დალესტნის გეოგრაფიულ

სახელებში: კუანხი, ხარახი, შაპიხ, ბოთლიხ, მოროხ, ინუხ, გინუხ... (ჯავახიშვილი, 1998:61. შდრ. ჯავახიშვილი, 1951:393. საკითხის შესახებ ვრცლად იხ. მგელაძე, ფალავა, 1998:14 და შემდეგ. ავტორები მხარს უჭერენ მტკიცებას, რომ -ფხე (ფშ|ფს|ხე|მხე|ხი|ხინი|ხინე|ფჰა|ფა) ქართველურ-კავკასიური და ახლოაღმოსავლური კუთვნილებას). თქმულს შეიძლება დაემატოს, რომ -ხ სუფიქსიანი გეოგრაფიული სახელები უძველესი ფენა საქართველოსა და ახლოაღმოსავლეთის ტოპონიმიკურ ნომენკლატურაში.

5. ტოპონიმში **კატაფხია** (სოფელია კლარჯეთში) შესაძლებლად მიგვაჩნია გამოიყოს -**ფხე**|-**ფხ** სუფიქსი: **კატა-ფხი-ა** (<*კატა-ფხე-ა). -**ფხე** ცნობილი აფიქსია, რომელიც ქალის გვაროვნულ კუთვნილებას, „სახლიშვილობას“ აღნიშნავს (იხ. მგელაძე, ფალავა, 1998:3-20; შდრ. ჩანტლაძე, 2012:215). მკვლევართა ნაწილი მას კოლხურ კუთვნილებად მიიჩნევს (ჭურულუია, 1983:119-134), სხვები კიდეც - წინააზიურ სამყაროს უკავშირებენ, სადაც იგი „შვილის“ აღნიშვნელი უნდა ყოფილიყო (Мещанинов, 1958: 28-29). აღვნიშნავთ, რომ -**ფხე**|-**ხე** ცოცხალი სუფიქსია მუჰაჯირთა შთამომავლების მეტყველებაში (ფალავა, 2009:180), სადაც ერთმანეთს კარგად უპირისპირდება: **ცეცხლაძე - ცეცხლაი-ფხე, ინაიშვილი - ინაი-ფხე, შავიშვილი - შავი-ფხე, ხახუტაიშვილი - ხახუტა-ფხე, მურვანიძე - მურვანი-ფხე, მოწყობილი - მოწყობილა-ფხე, მჟავანაძე - მჟავანა-ფხე...** (ფალავა, 2009(1):180).

ახლადგამოვლენილ მასალებში, და ძველშიც, -**ფხე** (ასევე -**ურ** და -**ულ(ა)**) ქალის წარმომავლობაზე მიუთითებს მხოლოდ. საკითხზე თითქოს თანხმობაა ქართულ მეცნიერებაში, მაგრამ გამოჩნდა ახალი თვალსაზრისი, რომ -**ფხე** ქალის გვარის მაწარმოებელი სუფიქსია (ენუქიძე, 1977:37; კახიძე, 2013:22). მსჯელობა ასეთია: „-**ურ** და -**ულ** აწარმოებენ ქალის სახელებსა და გვარებს, -**ფხე** კი მხოლოდ ქალის გვარებს“ (ენუქიძე, 1977:39). მკვლევარი მოიყვანს მაგალითებს: **ნიკოლა-ფხე-შვილი** გოგა (52), **ნიკოლა-ფხე-შვილი** ცისკარა (536), **ნიკოლა-ფხე-შვილი** ლაზარე (537) და ასკვნის: „მაწარმოებელი **ფხე-შვილი** თ მხოლოდ მამაკაცის გვარებია დაბოლოებული“ (ენუქიძე, 1977:40). აღარაფერს ვამბობ მსჯელობის ავ-კარგზე, ჩვენი პოზიცია ისედაც ნათელია, ოღონდ მოყვანილი საილუსტრაციო მასალიდან გამომდინარე ვსვამთ კითხვას: რატომ გამოიყენეს ჩანაწერში პიროვნების ორწევრა აღნიშვნისას ერთდროულად ორი მაწარმოებელი -**ფხე** და -**შვილი**? რა შემთხვევასთან გვაქვს საქმე? **ნიკოლაფხე**, მკვლევარ თ. ენუქიძისა და სხვათა აზრით, ქალის გვარია, **ნიკოლაფხეშვილის** სახით კი, ჩანს, გვარიდან გვარი უწარმოებიათ -**შვილის** დართვით, გვაქვს ე.წ. ორმაგი წარმოება. აქ იმ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, როცა -**ფხე** სუფიქსის მნიშვნელობა უკვე უცნობია (ტბეთის ეპარქიაში აღნიშნული სუფიქსი ისედაც იშვიათად იხმარებოდა) მწერლისათვის, იგი ფუძის კუთვნილებადაა გააზრებული და „შვილი“ ამ ფუძეზეა დართული. ანალოგიური შემთხვევა დასტურდება ადრე გამოვლენილ ფორმაში **ბობო-ყვა-ფხე** (ნაცვლად **ბობოყვა**, ან **ბობოფხე**), რომელსაც ასე ხსნის ს. ჯანაშია: „... გვარი „ბობოყვა“ კარგა ხნის დამკვიდრებული უნდა ყოფილიყო საქართველოში და გვარის მაწარმოებლის (ყვა) ფუნქციონალური მნიშვნელობა უკვე აღარ შეიცნობოდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში გვექნებოდა **ბობოფხე** ან **ბობოფხვა**, როგორც იტყოდა თანამედროვე ჩერქეზი“ (ჯანაშია, 1952:485).

მსჯელობა გაგვიგრძელდა. დასკვნის სახით ვიტყვით: -**ფხე** (ასევე -**ურ** და -**ულ**) არ აწარმოებს ქალის გვარს, აღნიშნავს მხოლოდ ქალის გვაროვნულ კუთვნილებას, „სახლიშვილობას“. ვიმეორებთ, ქალისა და მამაკაცის გვარის განსხვავებული წარმოება ქართველურმა სამყარომ არ იცის.

დაბოლოს, ჩვენთვის მნიშვნელოვანია, რომ კლარჯეთის ტოპონიმიში დადასტურდა -**ფხე** სუფიქსიანი გეოგრაფიული სახელი.

ვისაუბრეთ -ის//ის(ი), -იმ, -ევ, -ხ, -ფხე//ფხ სუფიქსებით ნაწარმოებ გეოგრაფიულ სახელებზე კლარჯეთის ტოპონიმიაში. აღვნიშნავთ, რომ დასახელებული ყველა სუფიქსი ქართულია (ქართველური) და იმავე ფუნქციებით იხმარება, რითაც ზოგადად ქართულ ენაში. ტოპონიმიკური მასალა საინტერესოა ზევრი თვალსაზრისით, კერძოდ:

- ის//ის(ი), -იმ, -ევ, -ხ, -ფხე//ფხ სუფიქსებით ნაწარმოები სახელები ძველი ფენაა ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში.

- კლარჯეთის გეოგრაფიულ სახელებში თავს იჩენს -იმ სუფიქსი, რაც კოლხური კვალია ჭოროხის ხეობაში. აღნიშნული ფაქტი არაა მოულოდნელი, ისტორიულად ჭოროხის ხეობა ხომ კოლხური კულტურის გავრცელება არილია.

- მნიშვნელოვანია, რომ კლარჯეთის ტოპონიმიაში გამოჩნდა -ფხე//ფხ სუფიქსი, რომელიც დასავლურ ქართულ ენობრივ სივრცეში აწარმოებს ქალის წარმომავლობას (უფრო -ოჯახურ კუთვნილებას) და არა გვარს, როგორც ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია.

- კლარჯეთის ტოპონიმიაში დაჩნდა -ევ სუფიქსიანი წარმოება, რითაც გაფართოვდა „ევ კილოს“ გავრცელების არეალი და საგრძნობლად გაცდა მისთვის წინათ მონიშნულ სივრცეს.

- ევ სუფიქსი -ებ (ასევე კოლხური -ეფ) სუფიქსის ბადალია. ჩანს ისინი სხვადასხვა დიალექტური წრის კუთვნილებაა.

კლარჯეთის ტოპონიმიკური მასალა გვამღევეს საფუძველს ვამტკიცოთ, რომ კლარჯთა საცხოვრისი ქართული მიწაა, რომ კლარჯები აქ შემდგომ მოსულები არ არიან. რომ კლარჯები კლარჯეთის აბორიგენი მოსახლეობაა.

ლიტერატურა:

- ალავიძე, მ.(1958). ლეჩხუმური ტოპონიმიკური სახელწოდებანი. ქპი შრომები. XVIII. ქუთაისი.
- გოგოლაშვილი, გ., არაბული, ა., სუხიშვილი, მ., მანჯგალაძე, მ., ჭუმბურიძე, ნ., ჯორბენაძე, ნ. (2011). თანამედროვე ქართული ენის მორფოლოგია. სალიტერატურო ენა. გიორგი გოგოლაშვილის საერთო რედაქციით. მონოგრაფია. თბილისი.
- ენუქიძე, თ. (1977). ტბეთის სულთა მატთანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებელი დაურთო თინა ენუქიძემ. მონოგრაფია. თბილისი.
- ზურაბიშვილი, თ. (1961). ტოპონიმიკის შესწავლისათვის. ქესს. II. თბილისი.
- თოფურია, გ. (1977). ჭოროხის ეტიმოლოგიისათვის. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXXIII სამეცნიერო სესია. თეზისები. თბილისი.
- კახიძე, ნ. (2013). ეტრატზე ამეტყველებული ისტორია. ბათუმი.
- მაისურაძე, ი. (1990). ქართული გვარსახელები. თბილისი: გამომცემლობა „საქინფორმკინო“.
- მარი, ნ. (2012). შავშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურები. ბათუმი: გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“.
- მგელაძე, ნ., ფაღვა, მ. (1998). ფხე|ხე - ისტორიისა და ეტიმოლოგიის საკითხები. ბსუ. შრომები II (ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სერია). ბათუმი: გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“.
- მელიქიშვილი, გ. (1999). ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის დარგში. თბილისი.
- Пагиревъ, Д. Д. (1913). Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказскаго края. издания Кавказскаго Военно-типографическаго Отдела... Тифлисъ.
- ფაღვა, მ. (2003). სამხრული კილოების ფონემატური სტრუქტურა. დისერტაცია ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. ბათუმი.
- ფაღვა, მ. (2009). ნაწილაკი ახალ ქართულში. მონოგრაფია. თბილისი.
- ფაღვა, მ. (2009(1)). მასალები „შვილის“ სემანტიკისათვის ქართველურ ენებში. ბსუ ქართველოლოგიის ინსტიტუტის კრებული. VI. ბათუმი: გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“.
- ფაღვა, მ. (2012). ნიკო მარი და მისი მოგზაურობა შავშეთსა და კლარჯეთში. იხ. ნ. მარი, შავშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურები. ბათუმი: გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“.

- ფაღავა, მ., თანდილავა, ლ. (2014). ლაზეთის ტოპონიმის საკითხები. იხ. ისტორიული ჭანეთის აღმოსავლეთ ნაწილში დაცული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები. თბილისი.
- ფაღავა, მ., მგელაძე, ნ. (2005). აჭარა, მაჭახელი, ჭოროხი - ეტიმოლოგიის ცდა. ბსუ შრომები. VII. ბათუმი: გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“.
- ფაღავა, მ., ცინცაძე, მ., ბარამიძე, მ. (2022). ქართული ენის შავშური დიალექტი. მონოგრაფია. ბათუმი: გამომცემლობა „მერიდიანი“.
- ქალდანი, მ. (1963). ლეჩხუმის გეოგრაფიულ სახელთა 'იშ/-შ სუფიქსის საკითხისათვის. ქრსს. III. თბილისი.
- ქირია, ჭ., ეზუგბაია, ლ., მემიშიძე, ო., ჩუხუა, მ. (2015). ლაზურ-მეგრული გრამატიკა. 1. მორფოლოგია. მონოგრაფია. თბილისი.
- შანიძე, ა. (1958). საქართველოს დედაქალაქის სახელწოდებისათვის. კრ. თბილისი 1500. თბილისი.
- შანიძე, ა. (1973). ქართული გრამატიკის საფუძვლები. I მონოგრაფია. თბილისი.
- შანიძე, ა. (1981). -ევ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში. თხზულებანი 12 ტომად. ტ. II. თბილისი.
- შანიძე, ა. (1981). ვინაობის სუფიქსი -არ ქართულ ენაში. თხზულებანი 12 ტომად. ტ. II. თბილისი.
- ჩანტლაძე, ი. (2012). კიდევ ერთხელ -ფხე/-ხე, -ფხე/>-ფხ სუფიქსისათვის ქართველურ ონომასტიკონში. ქართველური ლექსიკის ისტორიიდან. I. თბილისი.
- ჩიტაია, გ. (1944). ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. Xბ. თბილისი.
- ჩიქოვანი, მ. (1949). ტოპონიმიკურ სახელთა წარმოება ლეჩხუმური მასალების მიხედვით. ა.ს. პუშკინის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები. VII. თბილისი.
- ცეცხლაძე, ნ. (2004). ძიებანი ჭოროხის აუზის ტოპონიმიიდან. ბათუმი.
- ჭურდულია, ო. (1983). „ხე“ ნაწილაკის ვარიანტები ქართველურ ენებში. მაცნე/ე. 4. თბილისი.
- ჯავახიშვილი, ი. (1951). ქართველი ერის ისტორია. თბილისი.
- ჯავახიშვილი, ი. (1998). ქართველი ერის ისტორიის შესავალი. თხზ. 12 ტომად. ტომი XI. თბილისი.
- ჯანაშია, ს. (1952). უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ. თხზ. ტ. II. თბილისი.
- ჯორბენაძე, ბ., კობაიძე, მ., ბერიძე, მ. (1988). ქართული ენის მორფემებისა და მოდალური ელემენტების ლექსიკონი. თბილისი.
- Мещанинов, И.И. (1958). Грамматический Строй Урарткого языка, ч. 1, М-Л.

A few cases of suffix production of toponyms from Klarjet

Mamia Paghava
Maia Baramidze

Shota Rustaveli State University, Batumi

Abstract

Geographical names formed with the suffixes **-is||-is(i)**, **-ish**, **-ev**, **-kh**, **-phkhe||-phkh** in historical Klarjeti, the main distribution area of which is Chorokhi valley, is discussed in the study. Most of Klarjeti is in the Republic of Turkey (Borchkha, Murghuli and Artanujo), the other part is Mirveti, Kvemo Maradid and Kirnati, Georgia (Khelvachauri Municipality, Adjara).

One part of Turkey's Klarjeti is Georgian, the other is Turkish-speaking. Georgian is heard in

Borchkha and Murghuli districts in Klarjeti, Turkey.

The research includes the entire Klarjeti (both Turkish and Georgian speaking) materials.

As a result of the research of geographical names recorded by us and confirmed in historical or other sources, the following was highlighted:

_ Names created with these suffixes: **-ის//ის(ი), -იძე, -ვე, -ბ, -ფხე//ფხ** are an old layer in Georgian geographical nomenclature;

_ **-ish** suffix is a trace of Kolkhuri in Chorokhi valley;

_ It is important that in the toponymy of Klarjeti, the suffix **-pkhe//pkh** appeared, which in the western Georgian linguistic space indicates a woman's origin (more like a family affiliation) and not a surname.

_ In the toponymy of Klarjeti, production with the suffix **-ev** significantly expands the distribution area of „ev kilo“;

_ **-ev** suffix **-eb** (as well as Kolkhuri **-ef**) is a substitute for the suffix. They must have belonged to different dialect circles.

The discussed geographical names show that the largest part of the toponymy of Klarjeti is Georgian, which is an unmistakable proof that Klarjeti is a historical Georgian land, and the Klarjes are its aboriginal inhabitants. Traces of other cultures on the land of Klarjeti are a reflection of the coexistence of the Klarje people with other people, and not of belonging to other people of the Klarje land. Collection and analysis of Klarjeti toponymy is important from the point of view of linguistics, historical geography, dialogue of cultures and others.

Key words: toponymy, suffix, trace, dialogue of cultures.